

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سرشناسه:	موسوی تینیانی، سید اکبر، ۱۳۵۹.
عنوان و نام پدیدآور:	جریان‌شناسی فکری امامیه در دوران فترت (میانۀ مدرسه کوفه و مدرسه بغداد). سید اکبر موسوی تینیانی.
مشخصات نشر:	قسم: مؤسسه علمی - فرهنگی دارالحدیث. سازمان چاپ و نشر، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری:	؟؟؟ ص.
فروست:	پژوهشکده کلام اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small> ؛ ۱۷.
شابک (ISBN):	۴ - ۴۴ - ۴۴۴ - ۴۴۴
وضعیت فهرست نویسی:	فیبا.
یادداشت:	؟؟؟
یادداشت:	؟؟؟
موضوع:	کتابنامه ص. (؟؟؟؟) - ؟؟؟؛ همچنین به صورت زیرنویس.
موضوع:	؟؟؟
موضوع:	رونگاه قرآن و حدیث
موضوع:	؟؟؟
شناسه افزوده:	مؤسسه علمی - فرهنگی دارالحدیث. پژوهشکده کلام اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small> .
شناسه افزوده:	پژوهشگاه قرآن و حدیث
رده‌بندی کنگره:	BP ۱۳۹۷ ؟؟؟
رده‌بندی دیویی:	؟؟؟
شماره کتاب‌شناسی ملی:	؟؟؟

جریان‌شناسی فکری امامیه در دوران فترت

(میانۀ مدرسه کوفه و مدرسه بغداد)

پژوهشگاه قرآن و حدیث

سید اکبر موسوی تنیانی

پژوهشگاه قرآن و حدیث

جریان‌شناسی فکری امامیه در دوران فتوت

(مبانی مدرسه کوفه و مدرسه بغداد)

سید اکبر موسوی تنیانی

تهیه: پژوهشکده کلام اهل بیت (ع) ۱۳۸۸

ویراستار: طلحه ربانی

صفحه‌آرا: محمد حسینی

ناشر: سازمان چاپ و نشر دار الحدیث

نوبت چاپ: اول، ۱۳۹۷

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

سازمان چاپ و نشر

دفتر مرکزی:

سازمان چاپ و نشر دار الحدیث: قم، میدان شهدا، ابتدای خیابان معلم، پلاک ۱۲۵

تلفن: ۰۲۵-۳۷۷۴۱۶۵۰ - ۰۲۵-۳۷۷۴۰۵۲۳ - ص.پ: ۳۷۱۸۵/۴۴۶۸

hadith@hadith.net

http://www.hadith.net

* کلیه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است.

فهرست مطالب

۱۳ سخن بزو هشگده
۱۷ پیش گفتار
۲۵ فصل اول: جریان‌شناسی فکری امامیه در بغداد
۲۵ درآمد
۲۶ نگاهی گذرا به جریان‌های فکری و فرهنگی بغداد در سده‌های سوم و چهارم
۲۶ جریان‌های فکری غیر شیعی بغداد
۲۶ معتزله
۲۸ اهل حدیث و حنابله
۳۰ مرجئه
۳۱ تصوف
۳۳ فلسفه ورزان
۳۵ امامیه در بغداد
۳۵ وضعیت اجتماعی امامیه در بغداد
۴۰ خاندان‌های متنفذ سیاسی امامیه در بغداد
۴۱ آل خزاعی

۴۳.....	آل یقطین
۴۴.....	آل نوبخت
۴۶.....	آل بسطام
۴۷.....	آل فرات
۵۰.....	آل قاسم بن عبیدالله
۵۲.....	جریان‌های فکری امامیه در بغداد
۵۲.....	جریان فکری هشام بن حکم در بغداد
۵۳.....	فعالیت‌های کلامی یونس بن عبدالرحمان
۵۷.....	متکلمان آل یقطین و دیگر شاگردان یونس
۶۳.....	خط فقهی-اجتهادی یونس بن عبدالرحمان
۶۷.....	دیگر شاگردان متکلم هشام بن حکم
۷۳.....	پیروان غیر امامی هشام بن حکم
۷۷.....	ابوهاشم جعفری
۸۱.....	امتداد جریان کلامی هشام (از نیمه سده سوم تا نیمه سده چهارم)
۸۳.....	مخالفان جریان فکری هشام بن حکم و یونس
۸۶.....	جریان اعتزال‌گرای امامیه در بغداد
۸۶.....	پیشینه اعتزال‌گرایی در میان امامیه
۹۲.....	نوبختیان آغازگر همراهی با معتزله در بغداد
۹۷.....	شاگردان اعتزال‌گرای نوبختیان
۱۰۲.....	سایر اعتزال‌گرایان امامی در بغداد
۱۰۴.....	جریان حدیثی امامیه در بغداد
۱۰۴.....	جریان حدیثی امامیه بغداد در دوران حضور (بغداد اول)
۱۰۴.....	مهاجرت کوفیان به بغداد
۱۰۷.....	شکل‌گیری کانون حدیثی امامیه در بغداد (عصر حضور)
۱۱۶.....	آثار و تولیدات حدیثی امامیه در بغداد (در دوره حضور)

۱۱۸.....	خانندان‌های حدیثی امامیه در بغداد (در دوره حضور)
۱۲۱.....	افول جریان حدیثی بغداد (در دوره حضور)
۱۲۳.....	جریان حدیثی امامیه بغداد در عصر غیبت صغرا (بغداد دوم)
۱۲۳.....	تعامل جریان حدیثی بغداد با مرکز حدیثی کوفه
۱۲۹.....	تعامل جریان حدیثی بغداد با مدرسه حدیثی قم
۱۳۷.....	ارتباط جریان حدیثی بغداد با سایر مراکز امامی نشین
۱۳۹.....	طیف‌شناسی محدثان امامیه در بغداد
۱۳۹.....	طیف محدثان اصیل
۱۴۱.....	طیف محدثان مطرود
۱۴۵.....	طیف محدثان مرتبط با اهل سنت
۱۴۹.....	طیف محدثان متهم به غلو و غالیان
۱۵۱.....	طیف محدثان اقلی
۱۵۲.....	مجالس حدیثی امامیه در بغداد
۱۵۴.....	کتاب‌ها و آثار حدیثی تولید شده در بغداد
۱۵۷.....	ارتباط متکلمان امامی با جریان حدیثی امامیه در بغداد
۱۵۹.....	تحلیل و جمع‌بندی
۱۶۷.....	فصل دوم: جریان‌شناسی فکری امامیه در بصره
۱۶۷.....	درآمد
۱۶۸.....	وضعیت فکری، فرهنگی و اجتماعی بصره در یک نگاه
۱۶۸.....	مذاهب کلامی و جریان‌های فکری غیر شیعی در بصره
۱۶۸.....	معتزله
۱۷۰.....	مرجنه
۱۷۱.....	خوارج
۱۷۲.....	اهل حدیث

۱۷۳ زنادقه
۱۷۴ عثمانی‌گری در بصره و دشمنی آنان با اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>
۱۷۶ وضعیت شیعیان در بصره
۱۷۸ خاندان‌های علمی و اجتماعی و سیاسی شیعه در بصره
۱۷۸ خاندان آل نوفل
۱۸۱ خاندان آل مهزَم
۱۸۱ خاندان بنی عمّ
۱۸۳ خاندان آل کرخی
۱۸۴ آل ابی‌البغل
۱۸۵ خاندان ابن دأب
۱۸۷ جریان‌های فکری امامیه در بصره
۱۸۷ جریان فکری هشام‌بن حکم
۱۸۸ مهاجرت شاگردان هشام‌بن حکم به بصره
۱۸۸ حضور محمدبن سلیمان نوفلی در بصره
۱۹۴ حضور و فعالیت علی‌بن اسماعیل میثمی در بصره
۱۹۸ احتمال بازگشت دوباره میثمی به بغداد
۱۹۸ شبهه جدایی میثمی از خط فکری هشام‌بن حکم
۱۹۹ شبهه درگیری میثمی با یونس‌بن عبدالرحمان
۲۰۰ حضور و فعالیت حکم‌بن هشام‌بن حکم در بصره
۲۰۱ دلیل مهاجرت شاگردان هشام‌بن حکم از بغداد
۲۰۵ چرایی عدم بازگشت شاگردان هشام به کوفه
۲۰۸ ابوعثمان مازنی ادامه دهنده خط هشام‌بن حکم در بصره
۲۱۱ پیروان یونس‌بن عبدالرحمان در بصره
۲۱۴ مخالفان جریان فکری هشام‌بن حکم در بصره و نواحی آن
۲۱۸ متمایل شدن هشام‌گرایان بصری به معتزله

۲۲۰.....	جریان متکلمان امامی مرتبط با معتزله در عسکر مکرّم
۲۲۰.....	تاریخچه مرکز علمی عسکر مکرّم
۲۲۵.....	حضور شیعیان و فعالیت جریان کلامی امامیه در عسکر مکرّم
۲۳۷.....	تأثیرات متقابل امامیه و معتزله عسکر مکرّم
۲۴۳.....	جریان حدیثی امامیه در بصره
۲۴۳.....	پیشینه جریان حدیثی امامیه در بصره
۲۴۹.....	مهاجرت اصحاب کوفی به بصره و فعالیت‌های حدیثی آنان
۲۵۵.....	حضور امامان کاظم <small>علیه السلام</small> و رضا <small>علیه السلام</small> در بصره و ارتباط جریان حدیثی با آنان
۲۵۶.....	فعالیت جریان حدیثی امامیه بصره (از اواخر سده دوم تا نیمه سده سوم)
۲۶۳.....	تداوم جریان حدیثی امامیه بصره در سده چهارم
۲۶۷.....	تعامل جریان حدیثی بصره با دیگر مراکز حدیثی امامیه
۲۷۰.....	جریان فکری متهمان به غلو و مدعیان منحرف در بصره
۲۷۰.....	پیشینه جریان متهمان به غلو و غالیان در بصره
۲۷۱.....	فعالیت متهمان به غلو در بصره
۲۸۴.....	حضور مدعیان منحرف و غالی در بصره
۲۸۶.....	جریان تاریخ‌نگاران امامی بصره
۲۸۶.....	مروری بر مکتب تاریخ‌نگاری بصره
۲۸۸.....	نقش تاریخ در مجادلات سیاسی و کلامی
۲۹۱.....	کتمان واقعیات تاریخی
۲۹۳.....	تاریخ‌سازی و تحریف تاریخ
۲۹۶.....	انکار واقعیات تاریخی
۲۹۷.....	توجیه و تأویل مباحث تاریخی
۲۹۸.....	تضعیف برخی گزارش‌های تاریخی
۲۹۹.....	تحقیق و توهین و طرد روایان گزارش‌های تاریخی
۳۰۱.....	اهمیت تاریخ‌نگاری نزد شیعیان

- الف. به دلیل دشمنی با اهل بیت علیهم‌السلام ۳۰۲
- ب. به دلیل مخالفت با شیعیان ۳۰۴
- ج. به دلیل تقدیس برخی خلفا ۳۰۶
- تاریخ‌نگاران امامی بصره و نقش آنان در نشر اخبار چالش برانگیز تاریخی-کلامی ۳۰۸
- شوکر بصری ۳۰۹
- ابان بن عثمان بجلی (م. ح ۱۸۰ق) ۳۱۰
- ابوالولید ضبی بصری (م. ۲۲۲ق) ۳۱۲
- ابوالحسن نوفلی (م. بعد ۲۵۰ق) ۳۱۴
- محمد بن زکریا غلابی (م. ۲۹۸ق) ۳۱۶
- عبدالعزیز جلودی (م. ۳۳۲ق) ۳۱۹
- ابو بشر عمی بصری (م. بعد ۳۵۰ق) ۳۲۱
- ابن وهبان دُبیلی بصری (زنده ۳۶۰ق) ۳۲۳
- امتداد جریان تاریخ‌نگاری امامیه بصره در بغداد ۳۲۵
- تأثیرپذیری مورخان اهل سنت از تاریخ‌نگاران امامی بصره ۳۲۸
- جریان شعرا و ادبای بصره ۳۳۲
- نگاهی به وضعیت شعر و ادب در بصره ۳۳۲
- نقش شعر در باورهای اعتقادی و درگیری‌های مذهبی ۳۳۴
- جایگاه بیان منظوم نزد انمه علیه‌السلام و اصحاب امامیه ۳۳۹
- جریان شعرای امامیه در بصره و نقش آنان در دفاع و ترویج باورهای شیعی ۳۴۳
- اشجع سلمی بصری ۳۴۵
- ابونواس بصری ۳۴۷
- عائشی بصری ۳۵۱
- ابوجعفر حمیری بصری ۳۵۳
- ابوقلابه جَرَمی ۳۵۴
- ابوهفان مهزومی بصری (م. ۲۵۷ق) ۳۵۵

۳۵۶.....	ابوالعیناء بصری
۳۵۸.....	مُفَجِّع بصری (م۳۲۷ق)
۳۵۹.....	ابن حماد بصری
۳۶۰.....	تحلیل و جمع‌بندی
۳۶۷.....	فصل سوم: جریان‌شناسی فکری امامیه در خراسان و ماوراءالنهر
۳۶۷.....	درآمد
۳۶۸.....	نگاهی به حضور جریان‌های فکری و فرهنگی خراسان و ماوراءالنهر
۳۶۸.....	جریان‌های فکری- فرهنگی غیر شیعی
۳۶۸.....	معتزله
۳۷۰.....	جهمیه
۳۷۱.....	مرجنه
۳۷۱.....	خوارج
۳۷۳.....	اهل حدیث
۳۷۴.....	کرامیه
۳۷۵.....	تصوف
۳۷۶.....	تاریخچه‌ای از حضور امامیه در خراسان و ماوراءالنهر
۳۸۰.....	جریان‌های فکری امامیه در خراسان و ماوراءالنهر
۳۸۰.....	جریان فکری هشام‌بن حکم و یونس‌بن عبدالرحمان
۳۸۰.....	پیروان کلامی هشام‌بن حکم و یونس‌بن عبدالرحمان
۳۸۱.....	ابن حماد مروزی
۳۸۳.....	فضل‌بن شاذان نیشابوری
۳۹۴.....	پیروان فقهی یونس‌بن عبدالرحمان
۳۹۸.....	جریان متکلمان اعتزال‌گرا
۴۰۳.....	جریان حدیثی خراسان و ماوراءالنهر

۴۰۹.....	جریان متهمان به غلو.....
۴۱۳.....	گروه‌های ناشناخته.....
۴۱۴.....	گروه علمای مستبصر.....
۴۱۴.....	ابن کلثوم مروزی.....
۴۱۵.....	ابویحیی جرجانی.....
۴۱۶.....	تاج‌العلماء نیشابوری (م.۳۳۵ق).....
۴۱۶.....	گروه متکلمان منفرد.....
۴۱۶.....	ابن اشکیب مروزی.....
۴۱۸.....	ابوسلمه شاشی.....
۴۱۸.....	تحلیل و جمع‌بندی.....
۴۲۰.....	نتیجه.....
۴۳۱.....	کتاب‌نامه.....
۴۶۱.....	نمایه اعلام.....

پرونده‌گاه قرآن و حدیث

سخن پژوهشگرده

شیعه امامیه در پرتو معارف اهل بیت علیهم السلام پیشینه‌ای پرافتخار در پاسداری از دستاوردهای پیامبر صلی الله علیه و آله و اسلام ناب محمدی از خود بر جای گذاشته است. اکنون که دوره‌ی بازیابی هویت‌های دینی و خیزش‌های مذهبی و معنوی می‌باشد. شیعه امامیه در مقایسه با دیگران، نمودی چشمگیر داشته و در عرصه‌های مختلف فرهنگی، اجتماعی و حتی سیاسی بر محیط پیرامونی خود بسیار تأثیرگذار و نقش آفرین بوده است. می‌دانیم که این تأثیرگذاری در نظر دیگران پنهان نمانده و آنان را به جست‌وجو و تحقیق پیرامون مذهب شیعه - به ویژه امامیه - واداشته است.

با نگاهی گذرا به خوبی درمی‌یابیم که هویت فکری امامیه حجم انبوهی از تحقیقات را به خود اختصاص داده است. ناگفته نماند که در اغلب این پژوهش‌ها سعی شده است با ارائه انگاره‌ای نادرست و سرگذشتی نامبارک از امامیه، تصویر تابناک مکتب تشیع را وابسته و تاریک نشان دهند. دانسته است که دشمنان تشیع همواره و در طول تاریخ ناجوانمردانه و غیرمنصفانه و با بی‌رحمی هر چه بیشتر علاوه کوشیده‌اند حقایق و واقعیت‌های تاریخی را پنهان ساخته و یا وارونه جلوه دهند. آنان که با حمایت سیاستمداران جاه طلب و بی‌رحم، علاوه بر سرکوبی مخالفان، آزادانه اندیشه و افکار خود را در جامعه منتشر می‌ساختند. در نهایت نسخه‌ای نوین و تحریف‌شده‌ای از تاریخ اسلام و مسلمین ارائه دادند که امروزه آثار

شوم آن در قالب تکفیر و افراطی‌گری، انسانیت را مورد هدف گرفته است. البته، این تاریخ‌اندیشی و نگاه نامیمون چنان در جامعه اسلامی سیطره پیدا کرد که آثار و مصادر نخستین تاریخی و فرقه‌نگاری را سراسر زیر نفوذ خود گرفت و امروزه بیگانگان کنجکاو و ناآگاه و آگاهان مغرض با تکیه به این منابع، به معرفی تاریخ اسلام و تشیع می‌پردازند که تصحیح نگاه آنان به سادگی امکان‌پذیر نیست.

باید افزود که در دهه‌های اخیر فرصتی برای شیعیان فراهم آمده است که ضمن معرفی هویت خویش، مکتب اهل بیت علیهم‌السلام را از مهجوریت به در آورده و زمینه‌آشنایی و راهیابی بسیاری را به آموزه‌های اسلام اصیل فراهم سازند. عقب‌ماندگی تاریخی جامعه شیعه به دلایل بیرونی و داخلی، کار ما را در تدارک این صحنه و بازنمایی نوآمد و بی‌پیرایه از فرهنگ و هویت خویش دشوار کرده است. بدین خاطر باید موضوعات و مسائل مختلفی را به صحنه بحث آورد و بایسته‌های زیادی را به دست پژوهش و نقد و بررسی سپرد. این امر به خاطر حجم انبوهی از موضوعات و امکانات اندک، نیازمند راهکارهای دقیق و جامع است که با اهتمام و پشتیبانی مؤسسات و پژوهشگران پرتلاش امکان‌پذیر است.

پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم‌السلام دقیقاً بر مبنای این نگاه و تحلیل شکل‌گرفت تا غبار غفلت و تغافل را از چهره اندیشه تشیع زدوده و آموزه‌های گرانسنگ قرآن و اهل بیت علیهم‌السلام را به دور از پرده‌پندار مخالفان و فراتر از دست‌اندازی ناآگاهان معرفی کند. در این خصوص، «گروه تاریخ کلام» برنامه خود را بر ریشه‌یابی هویت فکری و تاریخی اندیشه کلامی امامیه متمرکز کرد و با پی‌ریزی کلان‌پروژه «تاریخ کلام امامیه» بار سنگین پژوهش در این فضای کمتر شناخته شده را بر دوش گرفت. در همین راستا کتاب پیش‌رو در تلاش است ضمن معرفی یکی از مهم‌ترین دروه‌های تاریخ کلام امامیه یعنی از افول مدرسه کلامی کوفه تا شکل‌گیری مدرسه کلامی بغداد، با شناسایی جریان‌های فکری و شخصیت‌های نقش‌آفرین در این دوره و نقش‌آفرینی آنها در کلام امامیه را تحلیل و بررسی نماید.

بی‌سپاسی است اگر از کسانی که در این مسیر ما را با لطف خود نواخته‌اند و ما را رهین منت خویش ساخته‌اند، قدردانی نکنیم. پیش از همه باید از حضرت آیه‌الله ری‌شهری «رئیس مؤسسه دارالحدیث و پژوهشگاه قرآن و حدیث» که بردبارانه و گشاده‌دل همه امکانات لازم را برای شکل‌گیری این برنامه پژوهشی فراهم آوردند، تشکر کنم و نیز قائم مقام پژوهشگاه جناب حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر رضا برنجکار و مدیران و همکاران ارجمندشان را سپاس می‌گویم که مساعدت‌های بی‌دریغ ایشان همواره توشه راه پرفراز و نشیب‌مان بوده است. و سرانجام تلاش مدیران و محققان گرانمایه‌ای را قدر می‌گذاریم که همت و مهارت آنان، دست‌مایه اصلی این پژوهشکده برای دست‌یابی به اهداف خطیر و افق‌های بلند آینده است و در این میان به ویژه از حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر اکبر اقوام کرباسی - معاونت پژوهشکده - یاد می‌کنم که خستگی‌ناپذیر در سامان بخشیدن به کلیه فعالیت‌ها یار و مددکاری وفادار و پرسوز است. همچنین برای محقق پرتلاش جناب حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر سید اکبر موسوی تنبانی که با همت خویش این اثر را پیش روی ما نهاد، آرزوی توفیق و پیشرفت فزون‌تر دارم.

این همه توفیقات را تنها به لطف حضرت حق تعالی می‌دانیم و بر این نعمت، سر سپاس و ستایش بر آستان جلال او می‌ساییم و سایه عنایت مولایمان حضرت ولی عصر (عج) را بزرگترین سرمایه برای به انجام رساندن رسالت بزرگ پاسداری از معارف مکتب وحی می‌شماریم.

محمدتقی سبحانی

رئیس پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم‌السلام

پیش‌گفتار

در شهر کوفه به عنوان اصلی‌ترین پایگاه تشیع، در سده دوم هجری، تعالیم و اندیشه امامیه توسط اصحاب ائمه علیهم‌السلام تبیین و گسترش می‌یافت. با تلاش‌های اینان، مدرسه فکری امامیه در کوفه شکل گرفت. این دوره یکی از دوره‌های طلایی و از نقاط عطف در تاریخ تفکر امامیه به شمار می‌رود. در مدرسه کوفه به دلیل تبادل افکار، جریان‌های گوناگونی با نگره‌های مختلف فکری سر برآوردند و هر یک از آنها با دیدگاه خاص خود به نظریه‌پردازی و تبیین عقاید امامیه دست یازیدند. جریان‌های مقتدر فکری همچون جریان متکلمان و در رأس آنها جریان هشام بن حکم و نیز جریان محدث - متکلمان، محدثان، جریان متهمان به غلو و مقصره در مدرسه کوفه بسیار نقش آفرین بودند. در نیمه دوم قرن دوم بر اثر عوامل بیرونی مانند فشارهای سیاسی و نیز برخی عوامل درونی، به تدریج مدرسه کلامی کوفه به افول گرایید و رونق پیشین خویش را از دست داد، و میراث فکری کوفه به سایر مراکز امامی‌نشین، به ویژه دو مرکز مهم بغداد و قم انتقال یافت. به همین ترتیب این جریان‌ها با فراز و نشیب در سایر حوزه‌های امامی‌نشین ادامه حیات دادند.

از اواسط قرن سوم، در کنار این جریان‌های کهن و ریشه‌دار، جریان‌های جدیدی نیز در امامیه پدیدار شدند. این جریان‌های نوظهور با بهره‌گیری از میراث کلامی گذشته و نیز با تعامل سایر گروه‌های فکری مانند معتزله، به ارائه نظام‌های

جدید کلامی پرداختند. این فرآیند تا زمان ظهور شیخ مفید در بغداد و تأسیس نظام کلامی جامع شیعی در نیمه دوم سده چهارم ادامه یافت. دوران یاد شده را باید دوره فترت و انزوای مدرسه کلامی امامیه دانست. اگرچه مطالعاتی که درباره تحولات و تطورات کلامی امامیه ارائه شده است، بسیاری از ابهامات تاریخ تفکر امامیه را که در طول سده‌های متمادی توجهی به آن نمی‌شد، تا حد زیادی برطرف کرده‌اند، اما یک قطعه از تاریخ کلام امامیه هیچ‌گاه از اقبال خوبی برخوردار نبوده و همواره به راحتی از کنار آن عبور شده است.

خلأ پژوهشی مربوط به حدود سال‌های ۱۸۰ ق، مصادف با افول کلام امامیه در مدرسه کوفه، تا حدود ۳۶۰ قمری، مصادف با شکل‌گیری مدرسه بغداد، موجب بدگمانی‌های زیادی درباره کلام امامیه شده است، تا جایی که برخی استقلال کلام امامیه را در این دوره زیر سؤال برده‌اند. البته رسالت این اثر پژوهشی فراتر از پاسخ به این پرسش است که آیا اساساً متکلمانی از امامیه در این دوره حضور داشته‌اند یا نه؛ زیرا پیش از این در پژوهشی دیگر، فهرست مفصلی از بیش از صد متکلم ناشناخته در این دوره را فراهم آورده‌ام که خود به تنهایی پاسخ بسیاری از این ابهامات را می‌دهد. اما هنوز مناسبات موجود بین این متکلمان، جریان‌هایی که به آنها دل بسته بودند و ارتباطات درونی و بیرونی این جریان‌ها با یکدیگر، در حاله‌ای از ابهام باقی مانده است.

در این پژوهش به بررسی و تبیین چگونگی امتداد جریان‌های مدرسه کوفه و همچنین نحوه شکل‌گیری جریان‌های نوظهور و در نهایت ارتباطات و تعاملات این جریان‌ها با یکدیگر، در سه حوزه اصلی بغداد، بصره و خراسان - ماوراء النهر تا دوره شکل‌گیری کلام امامیه (حدود ۳۶۰ ق) در مدرسه بغداد با محوریت شیخ مفید پرداخته شده است.

گرچه پرسش‌های فرعی این نوشتار در سطحی ساده سازی شده، تنها به وجود جریان‌های کلامی در سه منطقه جغرافیایی بزرگ آن دوره اشاره می‌کند، اما در پس

این پرسش‌های به ظاهر ساده، دغدغه‌های چندی نهفته است که از مدت‌ها پیش - حتی قبل از شروع به کار در خصوص متکلمان ناشناخته - مرا به خود مشغول داشته بود: این پرسش تاریخی که با افول مدرسه فکری کوفه در اواخر سده دوم، آیا اساساً این مدرسه فکری به طور کلی به فراموشی سپرده شد یا اینکه در طول سده‌های سوم و چهارم، در مناطق دیگر امتداد یافت؟ همچنین در صورت وجود چنین امتدادی، آیا آن‌گونه که ابوالحسن اشعری اشاره کرده است، می‌توان جریان‌های نوظهوری را شناسایی کرد که در داد و ستد فکری و تعامل با نمایندگان جریان‌های قبلی بوده‌اند؟ در این صورت چگونه می‌توان پی‌جوی تأثیرات تاریخی این جریان‌ها در پیدایش مدرسه کلامی بغداد با محوریت شیخ مفید شد؟

این اثر می‌تواند با پاسخ به این پرسش‌ها، تکمیل‌کننده آثاری باشد که در حوزه مدرسه کوفه، قم و بغداد، در دوره‌های نخستین و دوره‌های میانه در دهه‌های اخیر انجام شده‌اند. زیرا این دوره تاریخی از کلام امامیه، آشکارا مورد غفلت قرار گرفته است. به دلیل گستردگی زیاد مدرسه قم و کوفه که کاری مفصل و جداگانه می‌طلبند و این امر خارج از توان این نوشتار است؛ در این پژوهش به سراغ قم و کوفه نرفتم و به مناطق اصلی دیگر، یعنی بغداد، بصره و منطقه خراسان-ماوراءالنهر بسنده کردیم. از مناطق امامی‌نشین دیگر نیز به این دلیل که هرگز از این جهت اهمیت چندانی نداشتند، چشم پوشیدیم. اما به هر ترتیب هیچ‌یک از این بی‌توجهی‌ها چیزی از ارزش و اهمیت کار درباره این دوره تاریخی کم نمی‌کند.

در پژوهش پیش رو تنها به جریان‌های فکری امامیه پرداخته‌ایم و از جریان‌شناسی فرقه‌های شیعی دیگر همچون کیسانیه، زیدیه و اسماعیلیه پرهیز کرده‌ایم. البته در برخی موارد، از تعامل‌های برخی فرقه‌های شیعی مانند واقفیه که با امامیه اشتراک نظر فراوان و میراث مشترک داشته‌اند، در حد محدود سخن به میان آمده است. بازه زمانی این تحقیق نیز میانه مدرسه کلامی کوفه و مدرسه کلامی بغداد با محوریت شیخ مفید است که تقریباً دهه‌های پسینی سده دوم هجری تا

نیمهٔ دوم سدهٔ چهارم هجری را در بر می‌گیرد.

قلمرو جغرافیایی این رساله نیز شامل سه منطقهٔ بغداد، بصره و خراسان - ماوراءالنهر است. باید تأکید کرد در منطقهٔ بغداد و بصره علاوه بر این دو شهر، از مناطق پیرامونی که در جغرافیای فرهنگی آنها قرار دارند نیز بحث شده است. همچنین در این تحقیق، پهنهٔ جغرافیایی خراسان و ماوراءالنهر قدیم مد نظر است که خراسان بزرگ، شهرهایی همچون: نیشابور، هرات، فاریاب و بلخ را در بر می‌گرفته است و ماوراءالنهر نیز شامل شهرهایی مانند: سمرقند، بخارا، کُش و خُتل بوده است.

در بارهٔ پیشینهٔ این اثر باید گفت که در مقطع زمانی میان مدرسهٔ کوفه، - یعنی سال‌های حدود ۱۸۰ ق - و برآمدن مدرسهٔ بغداد - با محوریت شیخ مفید در سال‌های حدود ۳۶۰ ق - به دلیل این رویکرد عمومی که در آن دوره، عملاً امامیه به محاق رفته بود و جایگاه متمایز و ممتاز خود را از دست داده بود، در حوزهٔ مطالعات مربوط به جریان‌شناسی تفکر امامیه آثار پژوهشی چندانی مشاهده نمی‌شود.

کاری که فان اس در شناسایی جریان‌های فکری اسلامی و نشان دادن ارتباطات اجتماعی آنها با یکدیگر در موسوعهٔ خود با عنوان کلام و جامعه در دو قرن اول و دوم، چاپ شده در سال ۱۹۹۹م، انجام داد، اگر به همین صورت ادامه پیدا می‌کرد و دوره‌های بعدی را نیز پوشش می‌داد، می‌توانست بخش عمده‌ای از دغدغه‌ها و سؤالاتی را که این رساله به دنبال آن است، پاسخ گوید. اما متأسفانه او هرگز تصمیمی برای ادامهٔ کارش در قرون بعدی - که مسئلهٔ رسالهٔ ما است - نگرفت. بیش از سه دهه پیش از او در سال ۱۹۶۴م، سامی نشار نیز در عین اینکه بخش دوم از کار خود را با عنوان «نشأة التشیع و تطوره» به چاپ رسانید، اما به نظر می‌رسد هرگز به وجود جریان‌هایی که بعد از افول مدرسهٔ کلامی کوفه در مناطق دیگر ادامهٔ حیات دادند، پی نبرد. به همین دلیل، تمام آنچه از امامیه و جریان‌های آن مد نظر

سامی نشار است، از پی‌گیری جریان هشام بن حکم تا اندیشه‌هایی که یونس از خود بروز داد، در چند صفحه خلاصه می‌شود. نیومن نیز در اثر خود با عنوان دوره شکل‌گیری تشیع دوازده امامی که در سال ۲۰۰۰م، به چاپ رسید، به موضوع ارتباطات حدیثی بین قم و بغداد - که خارج از قلمرو این رساله است - پرداخته، اما آن‌طور که انتظار می‌رود، جریان‌های امامی در میانه قم و بغداد را برای ما روشن نساخته است. اما محمدتقی سبحانی در آثار متعددی که به قلم خودش و یا با همکاری پژوهشگران زیر نظرش به چاپ رسیده است، استقلال کلام امامیه و جریان‌شناسی آن را تا حد زیادی روشن کرده است.

مدرسه کوفه و مدرسه بغداد، موضوع عمده مجموعه مقالات و پژوهش‌هایی است که زیر نظر و با راهنمایی او به چاپ رسیده یا در حال تألیف است. تمام آنچه به مدرسه کوفه و سرانجام‌های فکری آن مربوط می‌شود، در اثری با عنوان «مدرسه کوفه در دوران نظریه پردازی» که شامل درس‌گفتارهای وی در همین حوزه است، در حال چاپ است. این رساله در پی تکمیل بخش‌هایی از جریان‌شناسی‌های باقی مانده در میانه کوفه و بغداد است و نیز امتداد جریان‌های مدرسه فکری کوفه را آشکار می‌نماید. لازم می‌دانم بعضی از مقایسه‌ها استفاده شده در این کار را تبیین نمایم؛ منظور ما از جریان، گروهی است که گرایش‌های فکری همگون یا یکسان دارند و نسبت به یکدیگر احساس وابستگی کرده و شبکه‌هایی ارتباطی شکل می‌دهند. جریان‌ها را عموماً افرادی به عنوان هسته مرکزی هدایت کرده و اعضای جدید را به آن متصل می‌نمایند. این گروه‌ها می‌کوشند تا نظامی از اعتقادات، ارزش‌ها، شیوه‌های رفتار و گونه‌های زندگی به دست دهند که هرچند از فرهنگ جامعه مؤلّد آن متمایز، ولی با آن مرتبط است.^۱ در پژوهش پیش رو ممکن است شخص خاصی افراد را به هسته مرکزی فرا نخواند، بلکه این فکر و اندیشه است که میان افراد قرابت ایجاد کرده

۱. در تعریف جریان نک: اقوام کرباسی، «مدرسه کلامی کوفه»، ص ۴۱.

است. همچنین مقصود ما از مفهوم امامیه، شیعیانی است که به امامت بلافصل امام علی علیه السلام و فرزندان آن حضرت اعتقاد دارند^۱ و شیعیان دوازده امامی - که به دوازده امام از امامان معصوم علیهم السلام که نخستین آنان امام علی علیه السلام و آخرین ایشان امام حجت بن الحسن علیه السلام می‌باشد اعتقاد دارند^۲ - معمولاً در اواخر سده دوم و سوم به قطعه معروف بوده‌اند.^۳ ولی امروزه نام امامیه به طور خاص بر فرقه اثناعشریه اطلاق می‌شود.^۴

در پایان لازم می‌دانم از استاد بزرگوارم جناب حجت الاسلام و المسلمین دکتر محمدتقی سبحانی که حقی بزرگ و نقشی اصیل در رویکرد علمی حقیر داشته‌اند و آموخته‌هایم را مرهون تلاش‌ها و راهنمایی‌های مشفقانه ایشان می‌دانم، تشکر ویژه نمایم و امیدوارم خداوند او را پاداش صالحان عطا فرماید. همچنین از استاد ارجمند جناب حجت الاسلام و المسلمین دکتر حمیدرضا شریعتمداری که راهنمایی‌های مشفقانه و متواضعانه و دقت‌های عالمانه‌اش بسیار رهنمون بود و از دکتر امداد توران که با مشاوره‌های عالمانه و دوستانه بر ارزش این پژوهش افزودند، قدردانی می‌نمایم. از مسئولان محترم پژوهشگاه قرآن و حدیث و پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم السلام به ویژه جناب حجت الاسلام و المسلمین دکتر برنجکار، جناب حجة الاسلام والمسلمین دکتر محمدتقی سبحانی و جناب حجة الاسلام و المسلمین دکتر اکبر اقوام کرباسی نیز به دلیل فراهم ساختن محیط مناسب تحقیق و پژوهش، بی‌نهایت سپاس‌گزارم. از دوستان فرهیخته‌ام به ویژه جناب حجت الاسلام و المسلمین امیر تقدمی و جناب دکتر حسین نعیم‌آبادی که در ساماندهی این پژوهش بنده را یاری رساندند، هم‌چنین از سایر دوستانم در پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم السلام که در بهبود و تکمیل

۱. ملطی، التنبیه و الرد، ص ۱۶-۲۱.

۲. اسفراینی، التبصیر فی الدین، ص ۳۳.

۳. نوبختی، فرق الشیعة، ص ۷۹-۸۰؛ اشعری، مقالات الاسلامیین، ص ۱۷.

۴. مشکور، تاریخ شیعه و فرقه‌های اسلام، ص ۱۴۷.

این اثر نکات ارزشمندی را یاد آور شدند، متشکرم.
لازم می‌دانم از جناب حجت الاسلام والمسلمین معراجی، مدیریت محترم و
دلسوز کتابخانه تخصصی علوم حدیث وابسته به دفتر حضرت آیت الله العظمی
سیستانی (مدظله العالی)، کتابدار زحمتکش آن کتابخانه و همچنین از کتابداران
کتابخانه مؤسسه دارالحدیث، به دلیل یاری و همراهی بی‌دریغ‌شان تشکر و
قدردانی نمایم.

در پایان از پدر و مادرم که زمینه‌آشنایی مرا با دانش و معارف دینی فراهم کردند
و از همسر فداکار و فرزندان دلبندم که هرگز محبت و مهربانی آنها فراموش
نخواهد شد، بی‌اندازه سپاس‌گزارم.

سید اکبر موسوی تیان

